

La terra e la morte
Errealismo sinbolikoa Xabier Leteren
azken poesian

La terra e la morte.
The symbolic realism in the last poetry of Xabier Lete

Alex GURRUTXAGA MUXIKA
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Jasotze data: 2020.11.09 Onartze data: 2020.11.30

LABURPENA

Artikulu honen helburua Xabier Leteren azken aroko poetikan murgiltzea da, bereziki errealismo sinbolikoari erreparatuz. Cesare Pavese idazle italiarrak Leterengan izan zuen eragina abiapuntutzat hartuta, honen azken poesian agertzen diren spazio eta denbora sinbolizatu nagusi zenbait aztertuko ditugu. Elementu horiek zein zentzu duten ikertuta, Leteren azken poesian sakondu ahal izango dugu, errealismo sinbolikoak bere pentsamendu poetikoan duen garrantzia eta balioa azalerariz.

Gako-hitzak: Errealismo sinbolikoa, poesia, Xabier Lete, Cesare Pavese.

ABSTRACT

The aim of this article is to study the poetry of the last period of Xabier Lete, with a particular focus on symbolic realism. Taking into account the influence that the Italian writer Cesare Pavese had on Lete, we will analyze some of the most important spaces and times that appear symbolized in his last poetry. By investigating the meaning of these elements, we will be able to delve deeper into Lete's poetry, highlighting the importance and value that symbolic realism has in his poetic thinking.

Keywords: Symbolic realism, poetry, Xabier Lete, Cesare Pavese.

La terra e la morte
Errealismo sinbolikoa Xabier Leteren azken poesian

Lurra zara eta heriotza.
Cesare Pavese

1. Sarrera gisa. 2. Cesare Pavese Xabier Leteren lurraldean. 3. Espazio eta denbora sinbolizatuak. 3.1. Arratsaldea. 3.2. Egunsentia(k). 3.3. Lurralde urrunak. 3.4. Etxe ondoko lorea. 3.5. Erbestea. 4. Ondorioak. 5. Bibliografia.

1. Sarrera gisa

Artikulu honen helburua Xabier Leteren (1944-2010) azken poesian dagoen poetikara gerturatzea da. Pentsamendu poetikoak ertz asko ditu, ordea, eta, konkretuki, Cesare Pavese (1908-1950) idazle italiarrarengandik datorren errealismo sinbolikoari erreparatuko diogu. Leteren azken poesia deitu dugun horren corpus gisa, berriz, hiru liburu hartuko ditugu: 1992an argitara emandako biak, *Zentzu antzaldatuen poemategia* eta *Biziaren ikurrak*, eta, batez ere, 2008ko *Egunguentziaren esku izoztuak*.

Aski ezaguna da Xabier Leteren poetika aldatuz eta garatuz joan zela. 1980ko hamarkada gogorraren ondoren, eta, bereziki, hamarkada haren amaieran hiltzorian egon eta gero, Lete ildo poetiko berrietan ibiltzen hasi zen. Gaztaroan bere egin zituen poesia soziala eta protesta kantua albora utzi, eta bide intimoagoak eta arnasa gehiagoko adierazpen poetikoak bilatzeari ekin zion.

Biraketa horretan, beste zenbait poetaren artean, funtsezkoa da Cesare Paveseren izena. Ikusiko dugun bezala, haren eraginak Leteren pentsamendu poetikoaren barne-barneko geruzetan bota zituen erroak. Artikulu honetan, Leteren azken poesiako elementu poetiko garrantzitsuenetako bat argitzen saiatzeko asmoz, bi autoreon irakurketa konparatuan oinarrituko gara.

Lehen begiratuan, errealismo sinbolikoak errekurtsu poetikoen esparrura eramaten gaitu, irudien edo tropoen eremura; baina gure asmoa da erakustea Leteren azken aroan, Paveseren inpronta garrantzitsua dela medio, errealismo sinboliko hori ez dela errekurtsu estilistiko soil bat, baizik eta Leteren kontzepzio poetikoaren oinarritzko ezaugarri bat, bere poesia modu jakin batean garatzea eragiten duena. Hori ikusteko, Paveseren poetikara joko dugu lehenik, eta ondoren Leteren aro honetako zenbait gune espazial eta tenporal izango ditugu aztergai.

Esan bezala, Leteren pentsamendu poetikoa aldatuz joan zen urteetan zehar eta, ikertzaileek baieztatu duten bezala (Otaegi, 2011; Irigaray, 2011; Gurrutxaga, 2020, etab.), gaztetako begirada errealista eta ironikoa galduz joaten da, poetak adierazi nahi duena ezkutuagoa bihurtzen den heinean. Poesia kanpoko errealitate objektibatuaren ispilu zenean, adierazteko moldeak forma konkretu batzuk zeuzkan, bereziki filosofia existentzialistaren eta poesia sozialaren iturrietatik edandakoak. Aldiz, poesiara eramán nahi duena mundu errealetik zenbat eta gehiago urrundu –misterioa, transzendentzia, etab.–, Leteren adierazmoldeak ere beste joera batzuk hartzen ditu.

Horrela, Leteren poetikaren azken gunetzat har ditzakegun *Zentzu antzaldatuén poemategia*, *Biziaren ikurrak* eta *Egunguentiaren esku izoztuak* liburuetan, iruditeriak joera nabarmena hartzen du sinbolismorantz. Egunen gurpilean katigatuta zegoen gizaki existentzialistaren mundua ez da gehiago ageri une honetan, eta bestelako paisaia batzuk bisitatzen ditu poetak.

Une honetan agertzen diren irudi sinbolikoen balioa, Modernismoaren ondotik zabalduetako korrante nagusiekin bat eginez, ez da unibokoa edo esanahi konkretu bakarrekoa. Kontrara, salbuespenak salbuespen¹, esan liteke bi ezaugarri nagusi dituztela aro honetako irudi sinbolikoek: batetik, espazio eta denbora errealak dituzte oinarrian; eta, bestetik, sinbolo gisa irekiak dira, iradokizunean oinarrituak, eta dimentsio unibertsala bilatzen dute. Horretan ongi sumatuko dugu, hurrengo lerroetan erakusten saiatuko garen bezala, Paveseren figuraren eragin handia.

[1] Salbuespen horietako bat, nabarmenena, “egunguentiaren esku izoztuak” bera da, nahiz eta egiazki ez den fase honetan sortua; izan ere, Leteren obran hasieratik agertzen da goizeko emakumea, egunguenti hotza... irudi amalgama, heriotzaren irudikapen sinbolikotzat.

2. Cesare Pavese Xabier Leteren lurraldean

Xabier Leteren azken poesiaren oinarrian dagoen pentsamendu poetikoa ulertzeko, ezinbestekoa da Cesare Pavese italiar idazle ezagunaren literaturak Leterengan daukan eragina kontuan hartzea. Beharbada Pavese ez den arren XX. mendeko idazle handienetako bat, hainbat zirkuntantzia tarteko, bere itzala oso presente egon da zenbait euskal idazle belaunaldirengan. Are gehiago, esango genuke hemen zabaltzen den erretenak ikerketa konparatu xehegoen beharra iradokitzen duela. Izan ere, Letek berak seinalatu zuen “Lekuonaren desterruak Cesare Paveserena oroitarazten” ziola (2008, 26. or.); Bitoriano Gandiagaren *Denbora galdu alde* (1985) ere hats pavesearraren zordun da; eta jakina da Joseba Sarrionandia edo Anjel Lertxundi bezalako idazleengan ere eragina izan duela Piemonteko egileak. Beraz, esan bezala, merezi luke euskal literaturan Pavese, konkretuki, eta oro har korrante italiarzaileak –eta hari lotuta, estetika klasikozaileak– euskal literaturan izan duten sarbidean sakontzea.

Leteren kasuan, hainbat zantzu ditugu baieztatzeko bere azken urteetan Paveseren figurak presentzia handia izan zuela bere barne-bizitzan. Ezagunak dira, batetik, Letek egindako poemen itzulpen zenbait: “Heriotzaren begiak”², “The night you slept”, etab. Bestetik, saiakera bat ere eskaini zion Piemontekoari: “Cesare Pavese: gogoeta bat” (*Hegats*, 2008). Horrez gain, ez dira gutxi han eta hemen egindako aipuak eta zehar aipamenak. Eta, azkenik, Leteren paper pertsonaletan ere badira Paveseri buruzko ohar eskuizkribatuak, hala nola, Lourdes Iriondo hil zenean idatzitakoak –hiru aipamen daude, gutxienez, garai horretan–.

Bistan da, beraz, Pavese Leterengan daukan eragina aintzat hartzekoa dela. Besteak beste, Paveseren suizidioaren gaia agertzen da Leterengan; esate baterako, Lourdesen heriotzaren uneko eskuizkribu pertsonaletan aipatzen den gaia da, momentu horretan erabat hondoratua baitzegoen Lete. Hor dago, gisa berean, aberriaren eta lurraldearen gaia, zeina Paveseri eskainitako saiakeran jorratu zuen oiartzuarrak. Leteren arabera,

laugarren alderdia lurraldearena litzateke, edo aberri poetikoarena. Neguko suak, edo udaberrikoak begiratzen ditudanean, Paveseren azken nobelaz oroitzen naiz, *La luna e i faló*. Gogora datorkit bera askotan mintzatu zela haurtzaroko Piemonteko mendixka haietaz, nekazarien

[2] Azterketa xehegorako, ikus Gurrutxaga, 2020, 168-171. or.

kokaleku eta bizigune zitekeen jende ilunen lurralde argitsuaz. Han zeuden, Santo Stefano Belbo herriari atxikiak, bere nerabzaroko desio eta antsia itogarriak ere, sexualak, zentzuekikoak, partaidetza zail bati zegozkionak; eta ilargia soroen, gaueko suen eta neskatxen ahots eta oiher misteriosu eta basatien gainean. Paveseren literaturan agertzen den mendixketako Piamontea, lurralde izugarri basa eta zakartasunez josia da, baina aldi berean, usaintsua, koloretsua, sentsualitatez hornitua... [...] Neure buruari esaten diot, behin eta berriz, Pavesek bizia bota zuela ez agian kulpagatik, nostalgiagatik baizik; jakin zuelako ez zela izanen bere bizitzan ezer ederragorik, exaltagarriagorik gaueko suen gaineko ilargia baino, paisaia misteriosu antzinako bat herrimin poetikoz amesten zuena (edo agian hildakoen deia ere, memoriaren gordeleku hain pribatueta legokeena). (2008, 37-41. or.).

Hain zuzen, oroz gain –Genettek (1962) aspaldi zedarritutako transtualitate modalitate guztien artean–, Paveseren eragina, modu sakonenean, Letek erabiltzen duen iruditerian suma liteke. Iruditeria hori lotua dago aberriaren margotze jakin bati, eta honetan lurraldeak daukan garrantzia handiari. Leteren azken garaiko ekoizpenari behatuz, esan liteke lurralde fisiko zein mentalaren zantzutze poetikoan Paveseren eragina nabaria dela.

Pavesek hainbat saiakeratan garatu zituen mitoaren inguruko bere ideiak. Azpimarratzekoak dira, besteren artean, “Del mito, del símbolo y de otras cosas”, “Estado de gracia”, “La adolescencia” eta “Mal de oficio”, laurak ere 1943 eta 1944 artean idatziak eta lehen aldiz 1946an argitara emanak³. Pavesek garatu zuen mitoaren teoriaren lehen oinarrian landa esparruaren bizipena dago, eta, batez ere, haurtzaroko esperientzia. Pavesek Langhe eskualdeko herri txiki batean sortu zen, eta hango muino, herrixka eta mahastiak paisaia mitiko bihurtu zituen bere literaturan, espazio bakoitzari bere errealitate berehalakoa erauziz. Paveseren arabera, haurtzaroan eraikiko lirerateke lehen mitoak, leku konkretuak sinbolizatuz; gerora, gizakiak etengabeko itzulera desira bat esperimendatuko luke, paisaia horretara joz behin eta berriz, bere nortasuna eraiki nahian behinola habitatutako espazioetan, eta une bakoitzean estasi moduko bat bizituz.

Paisaiaren marrazte mitiko honek berekin ditu erreferentzia tenporalak ere –kronotopoaren banaezintasuna argi geratzen da–, eta denbo-

[3] Paveseren saiakerak, gaztelaniaz, hemen irakur daitezke: *La literatura norteamericana y otros ensayos*, Bartzelona: Mondadori, 2008 [1951].

raren lanketa poetikoa mitikoa da, hala Paveseren literaturan nola Leteren azkenekoan. Errealitate kronologikoaren ardatza desagertu egiten da *Egunsentiaren esku izoztuak* liburuan, eta, horren gainetik, liburuaren baitan zentzua hartzen duen denbora bat sortzen. Denbora hori naturaren denboratzat hartu izan denari atxikia dago, esan nahi baita, denbora ziklikoari. Horrela, urteen igarotzeak baino, urtaroen pasera markatzen du denbora mitikoa. Liburuak makrotestu gisa eskaintzen duen egitura ikusten da hori, batetik: ‘Udazkenekoak’ izena du lehen atalak, eta ‘Neguan izan zen’ azkenak. Bestetik, poemetan zehar ere ikusten da ziklikotasunaren presentzia, han eta hemen denborari egindako erreferentzietan; hona hemen, solte emanak, zenbait aipamen:

Agortzen da uda; udaren amaitzeak; badakit udazkeneko arratsalde batean igoko naizela; zenbat aldiz nahi izan dudan agorrileko arratsalde euritsuari so lokartu; hurbiltzen naiz aldizka zuen lurraldera udazkenean; uda eroriaren zorion urrunduan; ekaineko arratsalde bat zen bake argitsuaz sosegatua; urtarrileko eguerdi batean igo nintzen; azaroko arratsaldean elurra ikusi dut; berriz ere negua atarian; neguan izan zen oinazearen malutek lurra zuritzen zutenean; ez da gehiago uda ederrik izanen...

Ziklikotasuna argia da, beraz, poemategia zedarritzen duen denboraren kontzepzioan. Urtaroen eta hilabeteen –hilabeteak, betiere naturaren aldaketei lotuta– agerpenarekin batera, ugariak dira lokailu zehaztugabeak ere, hala nola “gero”, “orain”, “gaur”, “noizbait”, etab. Horrek guztiak denbora mitikoa indartzen du.

Paveseren azken literaturan mitoaren ideiak daukan garrantzia azpimarratze aldera, saiakerak gogoratzeaz gain, haren *La luna e i falò* eleberria ere hartu behar genuke gogoan, non Paveseren errealismo sinbolikoaren ideia garapenak goia jotzen duen. Honakoa irakur dezakegu bertan, adibidez:

Ma io, che non credevo nella luna, sapevo che tutto sommato soltanto le stagioni contano, e le stagioni sono quelle che ti hanno fatto le ossa, che hai mangiato quand’eri ragazzo. Canelli [nobelako herria] è tutto il mondo –Canelli e la valle di Belbo– e sulle colline il tempo non passa. (2005, 58. or.).

Aurrerago, urtaroen gaineko azalpen luze bat dator, urtaro bakoitzeko usadio eta legeak, ohitura eta jokoak errepasatuz, guztia oroitzapenekin –eta ahozko tradizioari dagozkion kontakizunekin– jantzita. Hona, hasiera: “il bello di quei tempi era che tutto si faceva a stagione, e ogni

stagione aveva la sua usanza e il suo gioco, secondo i lavori e i raccolti, e la pioggia o il sereno” (2005, 104. or.). Paveseren eleberriko hitzek laster oroitaz dezakete Aita Barandiaranek edo Julio Caro Barojak –biak ere, Letek miresten zituen ikertzaileak– deskribaturiko euskal herri bat; eta, hain zuzen, badago Paveserengan jatorrizko mundu baten ideia bat, urtaroei ez ezik bizipen magiko eta paganoei lotua, Barandiaranek, Caro Barojak edo Jose Maria Satrustegik erakutsi ziotena, Euskal Herriaren kasuan, Leteren belaunaldiari.

Azkenik, ziklikotasunak berekin dakarren itzuleraren ideia ere agertzen da Paveserengan, tentsio dikotomiko bat betiereko itzuleraren eta itzulera ezinezkoaren artean. Munduak berdina izaten jarraitzen du, uda eta negu berriak etortzen dira, itzultzen dira usadioak eta ekintzak, baina pertsona bakoitzak, egun batez, begiratzen du atzera, eta ohartzen da beretzat ere dena galdu dela iraganean:

I ragazzi, le donne, il mondo, non sono mica cambiati. Non portano più il parasole, la domenica vanno al cinema invece che in festa, danno il grano all’ammasso, le ragazze fumano –eppure la vita è la stessa, e non sanno che un giorno guarderanno in giro e anche per loro sarà tutto passato. (2005, 136. or.).

Esan dugun bezala, denboraren ikuskera hau Paveseren azken literatura garrantzitsua da, eta Leterenean ere, halaxe. Letek, hain zuzen ere, erreferentzia konkretuak egiten dizkio Paveseren obrari. Besteak beste, poema hasiera zenbaitek gogorarazten du Paveseren azken poesia. Esate baterako, “egonen da oinazea ere” edo “eta izanen dira udazkenak ere” hasierak Paveseren “anche tu sei collina” haren gisakoak dira. Hor dago, gisa berean, tentazio zentzugabearen aipamena: “Bizitza ez balitz / aspal-diko ohidura zahar ezaguna, / zer litzateke”, idazten du Letek; Pavesek, “Verrà la morte” ezagunean “un vecchio rimmerso o un vizio assurdo” izendatu zuen huraxe dugu, Letek “ohidura zentzugabe” itzuli zuena bere abestian. Era berean, “zu ere urruneko misterio batetik zatoz” poema hasierak “tu vieni dal mare...” hasiera ekar lezake gogora. “Zu” horren apelazioa, bidenabar, oso esanguratsua da poeta bien azken lanetan. Azkenik, han-hemenka sumatzen dira testuarteko erreferentziak; adibidez, “berzabaltzen dizkidazu zauriek” idazten du Letek, Paveseren “hai riaperto il dolore” hura ekarriz gogora.

Erreferentzia konkretuak, beraz, ugariak dira, eta *Eguntsentiaren esku izoztuak*eko ‘Udazkenekoak’ atalaren kutsu pavesearra oso altua da, hala erreferentzietan, nola irudietan nahiz tonuan. Baina, honen guztiaren

gainetik, lurraldearekin harremanetan jartzeko modu bat ikusten du Letek Pavaseren obran, lurraldea bizitzeko era bat, eta berau poesiara eramateko modu bat.

Horregatik, Jon Gerediagaren hitzekin esanda, “Xabier Leteri buruz hitz egiteko, ezingo nuke mitoa aipatu gabe utzi” (2020, 66. or.). Izan ere, esan bezala, errealismo sinbolikoa ez da baliabide estilistiko bat bakarrik. Horregatik da hain garrantzitsua Pavaseren *La luna e i falò* nobelan, eta *La terra e la morte* eta *Verrà la morte e avrà i tuoi occhi* poema liburuetan garatzen den poetika: Letek lurraldea –eta aberria– modu nostalgikoan bizitzeko modu bat aurkitzen du han, eta horrek bere poesian isla zuzena dauka. Lekuen sinbolizazioan, espazio errealean sublimazioa gertatzen da –errealismo sinbolikoaz mintzo gara, ez sinbolismo modernoaz–; eremu konkretu ezagunek ebokaziorako indarra bereganatzen dute, oroitzen eta sentimenduak pilatzen dira haietan, errealitate urrundu eta balio sentikor konkretu batzuk esleitzen dizkie poetak, eta horiek zedarritzen dute poemetako mundu mitikoa. Poetaren mundu hori, amets hori, mugagabea da; baina, areago, Gerediagak dioen bezala, “mitoak inauguratutako errealitate hori mitoak berak ere betikotu nahi du” (2020, 70. or.).

Har dezagun gogoan, bide batez, Leteren erreferentziazko poeta zen Xabier Lizardik ere antzeko oinarri poetikoa zeukala; alegia, errealitate gertukoa hartzea abiapuntutzat, eta hura unibertsalizatzea, espazio-denbora mitiko bihurtuz (Otegi, 1993, 223. or.). Irakurketa horixe egin zuen Letek Lizardi buruz, eta 1996ko apirilaren 26an ospaturiko mahai-inguru batean adierazi⁴.

Leteren paisaia eta lurralde amestuetan, ebokazioaren bidez oraindira ekarri nahi diren bizipen iraganekoetan, nostalgia da nagusi: hiri urrunak, uharte amestuak, garisail argitsuak... nostalgiaz berreraikitzen ditu poetikoki. Nostalgia horrek, Amaia Elizalde gogorarazi bezala, melankoliari kontra egiten dio: “Mircea Eliadek proposatutako teoriari jarraituz, ikusiko dugu antzinatetik nostalgia lagungarri izan zaiola gizakiari, memoria eta irudimena nahastuz, heriotzak eta denboraren joanak dakarten malenkonia saihesteko tresna gisa” (2015, 620. or.). Letek erakitzen dituen une horietan, denbora lineala hautsi egin nahi da; Joycek epifania deitu zituen moduko uneetan, mitoaren denbora sortzen da, egunerokoaren gurpila eta denbora kronologiko lineala apurtuz. Beraz,

[4] Ideia haiek jasota daude “Lizardi: Lirikotasuna gehi kontzeptua” artikuluan (*Hegats* 14, 1997, 25-35. or.).

errealitatetik abiatzen da poeta, eta gero egiten du errealetik mitora; igarotze hori da errealismo sinboliko pavesearren oinarria, eta baita, Elizalde bere tesian (2018) iradoki duenaren ildotik, beste modu batera poeta modernista askorengan suma litekeena ere.

Leteren azken poesian zentrala bihurtzen da denboraren eta espazioaren lanketa, mundua habitatzeko beste modu poetiko baterako bidea baita poetarentzat –beste behin esateko, errealismo sinbolikoa baliabide erretoriko bat baino askoz gehiago baita–: bizitzaren ikuspegi nostalgiko bezain jarraikorra garatzen du, haurtzaroaren garrantzia agertzen da, eta irudi batzuk sinbolo orokor edo mito bihurtzen dira.

3. Espazio eta denbora sinbolizatuak

Errealismo sinbolikoaren azterketan sakontzeko, aro honetako Leteren eremu poetikoa mugarrizten duten irudi garrantzitsu zenbait hautatu ditugu. Denborari dagozkienekin hasiko gara, eta ondoren espazioen aipamen laburra egingo dugu. Ez zaigu posible Leteren obra poetikoaren baitako irudi guztiak aztertzea; hortaz, gure irakurketaren arabera garrantzitsuenak izan daitezkeenei atxikiko gatzazkie. Sinbolo tenporalei dagokienez, arratsaldeari eta egunsentiari behatuko diegu; aztertu ahal izango litzateke udak, neguak edota eguerdiak duten zentzua, baina erredundantzia ez erortzearen, bi elementu horiekin konformatuko gara. Espazio sinbolikoei dagokienez, lurralde urrunak, etxe ondoko lorea eta erbestea izango ditugu aipagai⁵.

Espazio eta denbora konkretuek, Leteren poesiaren baitan, dimentsio unibertsala hartzen dute. Paveseren mitoaren teorizaziotik gertu, Xabieren mendia edo galsoroa sinbolo unibertsal bihurtzen dira Lete poeterengan. Gainera, balio mitiko hori indartu egiten dute elementu askoren arteko koherentziak eta errepikapenak. Horrela, elementu tenporal nahiz espazial jakin batzuen agerpenak Leteren mundu poetikoaren barne-koherentzia indartzen du.

Zentzu horretan, liburu markatua da *Egunsentiaren esku izoztuak*; izan ere, bertan aurkitzen dugu garatuena, maila makrotestuarekin, espazioaren eta denboraren kontzepzioa. Eta, beste behin, argigarria da Paveseren azken nobelako pasarte esanguratsu pare bat gogoratzea. Piemontekoa-

[5] Leteren azken poesian agertzen diren landa argitsuen inguruan, ikus Gurrutxaga, 2020, 225-228. or. Era berean, zenbait irudi poetikoren bilketarako, ikus Jon Martin, 2019 eta 2020.

ren literaturan muinoek eta mendi-lepoek presentzia handia dute; haiek mugatzen dute Paveseren unibertso poetikoa, eta mundu ikuskera jakin bat esleitzen diote; muinoek mugatu egiten dute biztanlearen mundua eta, era berean, haratago dagoenari buruzko gogoeta eragiten dute:

Gli raccontai che ai miei tempi questa valle era piú grande, c'era gente che la girava in carrozza e gli uomini avevano la catena d'oro al gilè e le donne del paese, della Stazione, portavano il parasole. Gli raccontai che facevano delle feste –dei matrimoni, dei battesimi, delle Madonne– e venivano da lontano, dalla punta delle colline, venivano i suonatori, i cacciatori, i sindaci. (2005, 36. or.).

Horrela, bada, muinoen bestaldean beste mundu bat irudika daiteke, etorkizun desberdin bat, beste modu bateko bizitza. Horrekin lotuta, Paveseren kasuan bezala Leterenean, haurtzarora behin eta berriz agertzen da; hala adierazten zuen Esther Zarrauak *Zur gaiko* artikulua laburrean: “La niñez es fuente de poesía para Lete. Es entonces cuando empieza a formarse la personalidad y más tarde, de cuando en cuando, por medio de la sensibilidad le llegan ecos del pasado que lo dejan impresionado e incluso asustado” (1991, 40. or.). Haurtzarotik dator, izan ere, lurrarekiko eta paisaiarekiko atxikimendua, orduan sortzen da mundu ikuskera hau, eta orduan egozten zaio espazioari balio mitikoa. Letek berak hala azaldu zion Pako Aristiri (1985) haurtzarora beretzat mundu mitiko bat zela. Eta halaxe ikusten da Paveseren obran ere:

Capivo che da ragazzo, anche quando facevo correre la capra, quando d'inverno rompevo con rabbia le fascine mettendoci il piede sopra, o giocavo, chiudevo gli occhi per provare se riaprendoli la collina era scomparsa –anche allora mi preparavo al mio destino, a vivere senza una casa, a sperare che di là dalle colline ci fosse un paese piú bello e piú ricco. (2005, 44. or.).

Baina, edonola ere, lur honetako –direla Langheko muinoak, direla Oiartzungo magalak– biztanlea bere lur puskan bizi da, eta lur hori mugatzen duten muinoak dira bizimodua zedarritzen dutenak. Horiek dira aberriaren bizipenari atxikiak daudenak, eta horiek –eta beroriekiko harremanak– dira bizimoduari zentzua ematen diotenak. Alde horretatik, ez da baitezpadakoa ‘Neguan izan zen’ ataleko lehen poema: “mendilepo hurbil haietatik zetorkigula dena / hori ongi genekien gure ezjakin eska-sean, / hodeiak, ekaitzak, elurrak eta negua...” (2008, 145. or.). Eta Pavesek, *La luna e i falò* eleberrian: “Quella finestra sulle colline oltre Canelli [nobelako herrixka bat], di dove salivano i temporali e il sereno, e il

mattino spuntava, era sempre il paese dove i treni fumavano, dove passava la strada per Genova...” (2005, 149. or.).

Paveseren kasuan bezala Letereanean ere, lurraldearekiko atxikimendua zentzu-emaile funtsezkoa gertatzen da, eta lur horretan bi dimentsio dira uztartzen. Alde batetik, aberriaren ikuspegi soziala, herria eta bere espazioa kontuan hartzen dituena. Beste alde batetik, Paveseren bidez uler genezakeen mitifikazioa dago: errealitate hurbila balio sinbolikoz kargatzen da, eta eremu hurbil, konkretu edo ezagun batek balio uni-bertsala hartzen du.

3.1. Arratsaldea

Arratsaldea, ilunabarra edo iluntzea akaberaren oihartzuna duten uneak dira. Arratsalde batzuetan, berebaitaturik aurkituko dugu poeta, beste batzuetan tristurak edo etsipenak jota, zenbaitetan amaieraren zain. Edozein kasutan, arratsaldea zentzu nolabait ezkorrean zehazten da Leteren poetikan: edo tristuraren unea da, edo etsipen une lasaia.

Une horren zentzua oso goiztiarra da. “Euskalerra nerea”n aipatzen zuen jada “arratsaldeak beti dakarren tristura”, eta *Bigarren poema liburuan* ere hainbat dira une horri egiten zaizkion aipamenak. Oro har sentipen existentzialista gorpuzten duten uneak dira hasierako ikuspegi poetikoan; nostalgiarako une gris bezala agertzen da arratsaldea, denbora astunagoa den une monotonoa: “arratsaldearen azken orduetako / garra-si itoa / egoten... / zai egotea” (1974, 61. or.); edo, “arratsaldeko azken orduetan / bizitzaren monotonia / hauts fin bat bezala / gauzen gainean / pausatzen zen” (1974, 45. or.). Orduan, poetak, barnera bildua, bizitzaren kondizioaren onarpena, eta batez ere, heriotzarena entseatzen du. Jarrera existentzialista dauka hasiera hartan, eta badago zerbait ihes egiten diona –*tempus fugit*–; horrela, “Ezaren semeak” poeman:

Neguaeren atariko arratsaldetan
gure aterabideak banan-bana kontaktzen
aspertzeraino saiatutakook...
baina sentimentuaren ariak
ezin ditu iñork behar bezala lotu. (1974, 46-47. or.).

Gogoeta unea da arratsaldea, “zai egotea”, “monotonia”. Leteren poetikaren azken aroan, arratsaldeak sosegua irabazten du; orain ez da hain nabarmena arratsaldeak berez dakarren tristura, eta onarpena da nagusitzen. Poetak bakarrik egoten jarraitzen du, urrun dago eguerdi

beteko argia, are urrunago goizeko biziberritzea, baina poetak estoikotasunez bizi du egoera:

Lasai nago etxean eta arratsaldean,
ez natzaio inori oldartzen,
horrela, zorrik gabe, zordunik gabe
ez du nehork nere gogo erratuaz galdegiten. (2008, 31. or.).

Bakean dago poeta, gogoa errari, baina bakean. Orain, ordea, arratsaldea oso nabarmen bihurtu da heriotzaren ataria. Bi elementu dira, beraz, arratsaldearen zentzua markatzen dutenak azken fase honetan. Batetik, hasierako monotoniaren eta tristuraren aipamenik ez dago –existentzialismoaren kondena hura garaitua da–; aldiz, sosegua aipatzen da behin eta berriz. Bestetik, heriotzaren gertutasuna konstatatu eta onartzen du poetak arratsaldean:

Oroitzapenek inguratzen zaituzte
arratsalde geldiko etxe hustuan,
eguneroko karrikek eresi bat diotelarik
zure bihotza azken sosegura daramana. (1992, 111. or.).

Arratsalde urrezatuari
eskainiko natzaio
soseguz, astiro
kitapen osoen ordu kunplitian. (2008, 57. or.).

Arratsaldea nostalgiarako unea da, etorkizunik ez da margotzen aurrera begira; aldiz, bizitzarekiko zorrak kitaturik, ordu konplitia da. Arratsaldearen zentzu hori *Egunguentziaren esku izoztuak*en ageri da argien. Letek gertu sentitzen du azken ordua, eta ordu hori azken egunguentzi batekin edo arratsaldearekin lotzen da –biak dira, edonola ere, muga tenporalak–:

Badakit udazkeneko arratsalde batean
igoko naizela
hiria gurutzatzen duen autobusera
eta eramanez nauela... (2008, 67. or.).

3.2. Egunguentzia(k)

Egunguentziaren sinbolismoa bikoitza da Leteren poesian. Alde batetik, bere poesiaren lehen fasean, existentziaren monotoniaren eta gristasunaren irudikapenari lotua dago: “Goizean esnatzea, / bildurraren egune-

roko zabaltze bat da. / Begiak kezkatu...” (1968, 88. or.). Hasiera horretan, orduen gurpilean, goizaren esnatzea *continuum* ilun baten sinbolo da, eta existentsialismoaren kutsua hartzen du gune tenporal horrek. 90etatik aurrera, ordea, bere poesiak argiaren bidea bilatzen duenean, goizak ebokazioarako une argitsuak bihurtzen dira: “Esnatuko dira berriro egunak negu hurbilean” (1992, 43. or.). Kasu horietan bietan, egunen zentzua denboraren jarraitutasunari loturik dago, dela egunen kateamendu grisari –hasieran–, dela aspaldiko egunen aroari –azkenean–. Beste alde batek, ordea, egunsentiaren bigarren zentzu bat ere agertzen da, kasu honetan askoz aldagaitzagoa bere ibilbide osoan zehar: azken egunsentia.

Leteren denboraren kontzepzioa bi indarren artean definitzen da, norbere bizitzaren bukaeraren eta biziaren etengabetasunaren artean, eta eguneko orduak dikotomia hori islatzen dute etengabe. Esan bezala, bere poesiaren hasieran, egunerokotasunaren irudi den egunsentia kutsu existentsiala dauka: “Egunaren lehen orduei begiak irekitzean / monotoniaren berunak / muinak ditu astuntzen” (1974, 51. or.). Egunen errenkada luzea den bizitza, denbora monotono bihurtzen da. Egun baikoitzak dakar bere zeregina, eta berekin, halaber, astuntasuna. Poema horietan islatzen dira indarririk eza, fantasiaren eta liluraren ausentzia, eta bizitzari antza hartu ezina. Ildo horretan, goizaren sinbolismo existentsialista argia da lehen liburuko “Gaur, Biar eta Beti” poeman (1968, 13-18. or.): “Goizean goizik / gertatzen diran / zazpi orduen / trixtea”... Hasieratik agertzen den goizaren karga sinboliko ilun hori mugara iristen da *Urrats desbideratuak* liburuan. Horren adierazgarri izan daitezke letrorok:

Zama hartu eta aurrera jarraituz
irterarik gabeko ibilbidetan,
erantzunik gabeko gauitsuak
beste egunsenti zikinago bat
halabeharrez erdi dezan. (1981, 49. or.).

Aldiz, 90etatik aurrera, argiz bete nahi du poetak, eta egunsentia (ber)pizteko unetzat agertzen hasten da. *Biziaren ikurrak*en, zehazki, Letek biziaren dohainak goraiatzeko lehen atalean, eta egunsentia une positiboa irudikatzen du. Bilduma osoan sendoa da irudiaren zentzua:

Egunsentia da! Nik itxoin nuen
eta mintzoa zen orain dohain sagaratu.
Izadia esnatzen baita

jainkoen gainetik, sormenaren indar,
 arau aintzinakoak emaitzetan gauzatuz
 denbora ilunaren bihotz-bihotzetik. (1992, 135. or.).

Letek gau ilunaren ondoren sortzen den bizia ospatzen du, berezko legeak hala agindurik, biziak edozeren gainetik jarraitzen duela egiaztatzen. Tristurak, une ilunak eta erbesteak izanik ere, gau ilunaren ondoko goizak biziberritzea irudikatzen du. Lourdes Otaegiren hitz zehatzekin esateko,

Zentzumen iratzarriek nabaritzen dute egun argitzearen uneko mirari askotarikoa, hainbatetan kosmosaren zabaltasunean tinkatzen da, izarrak, lurralde zabaletan baso eta galsoroetan, baina baita mikrokosmoaren edertasun ñimiñoan ere, oro begiragarri eta eder, miresgarri. *Biziaren ikurrak* liburuan idatziriko ikurrek naturak eskainiriko mezuen irakurketa sinbolikoa egiten dute, eta interpretea den poetak oraingoan dohain-tzat nozitzen ditu haren hainbat emaitza. (2009, 142. or.).

Egungentian, olerkariak biziaren dohainak bereganatzen ditu, biziaren edertasun eta itxaropenez betetzen da, eta denbora iragan ahala biziak sortuz eta birsortuz jarraitzen duela jabetzen. Biziaren jarraitutasun ziklikoa azpimarratzen da horrela:

Oh, egungentia! Hainbeste izan dira, sutsuak
 zerbitzari axolagabearen gisa
 eskeinitako egun zabalera hustu ditudanak.
 Eta goizaldean, zelatari zurbil,
 argi hegaltzuan nintzen aideratu
 bizia esnaraziz begirada ordenatzailearekin. (1992, 9. or.).

Are gehiago esan daiteke gure ustez: Lizardirengan udaberria neguaren bihotzetik sortzen zen bezala, egungentia gauetik sortzen da Leterengan.

Orain, hala ere, gaua da berriro
 eta itzaltsua ene ohatzea:
 guzkia baina aintzinagokoa
 gaua da berriro, biziaren sorgai. (1992, 97. or.).

Eta beste poema batean ere bai: “Gauak nagi eraikitzen dituen / egungenti asaldagarrietan” (1992, 129. or.).

Argiaren egarria indartsu azaleratzen da Leteren azken poesian, existentzialismoa baztertu eta bizi-egarriaren adierazpen antzaldatura

jotzen duenean. Orduan, goizak bezala, eguerdiak eta eguzki beteko unek azaltzen dira, bizitza betearen sinbolo diren irudi dirdaitsuetan.

Esan dugun bezala, egunsentiaren irudiari dagokionez, eta *continuum* zentzua duen neurrian, badago joera bat, hasierako irudi ilunetik amaierako argirantz. Ez da, bestalde, absolutua; adibidez, ‘Neguan izan zen’ ataleko XXV. poeman, “goizaldeko ordu desanparatu”en aipamena egiten da. Horrek erakusten du, gorago esan bezala, egunaren unek bizitzaren inguruko dikotomiaren isla direla. Edonola ere, joera bat bai baieztar daiteke: hain zuzen, aipaturiko poemaren ondoren –XXVII.ean–, “goizalbari apalki egun bat gehiago eskatuz” agertzen zaigu poeta, iraganeko egun joanen nostalgiak. Egunsentiak, azken batean, egunen metonomia ere badira; eta aro existentzialistan egun berri baten erditzea monotoniaren zama baldin bazen, gerora, eguna konplexuagoa eta argitsuagoa da.

Goizaren sinbolismoan bilakabidea dagoen bezala, egunsenti puntualaren kasuan ere halatsu gertatzen da, kasu honetan, ordea, modu konkretuagoan. Hasierako poesian, egunsenti urruna elkarrekin zerikusirik ez duten bi zentzutan ageri da. Alde batetik, egunsenti utopiko bat marrazten du zentzu politikoan; gogoan izan behar da utopien gainbeheraren aurreko azken aldarrikapenen unean gaudela. Hain zuzen, Lourdes Otaegik Leteren 70etako poesia dagokion testuinguru soziopolitikoan jartzeko oharra egiten du *Bigarren poema liburuaz* ari dela:

Letek poema liburu hori idaztean gogoan zuen testuinguru sozial eta politikoa: Frankismoaren azken urteak ziren eta euskal gizartea irakiten zegoen, alde batetik urte luzetan jasandako errepresio politiko, sozial eta kulturalaren sufrimenduan zaildutako gizartea eta, bestetik, etortzekoak ziruditen aldaketan atarian, itxaropenetsu. (web iturria, datarik gabe)

Lourdes Iriondok abesten zuen “Ez gera alferrik pasako” kantua da, adibidez, testuinguruari oso atxikirik agertzen zaigu, eta bertan egunsentiak zentzu garbia dauka:

Baina gero, beste egunsenti batean
gure herriko jendeak argi berrira esnatzean
altxako dira eskuak
ahots latz gogorrek esanen dute egia
eta ez da nehoiz itzaliko itxaropenaren argi gorria,
gizonaren bideak seinalatzen dituena. (2006, 113. or.).

Zentzu berean agertzen da goiza Iriondok abesten zuen “Gaua”n ere: “Baina gauez amets egiten dut / bihar goizean mundua hobea izango dela...” (2006, 109. or.).

Beste zentzua, ez zentzu politikoan baizik eta existentziari dagokionez, jarraikorra da Leteren poetikan. Azken egunsenti bat irudikatzen du Letek heriotzaren sinbolo gisa. Egunsenti horren presentzia urria da oraindik 90etan, liburu horietan goiz-albaren argia nagusitzen baita; esan liteke bizitza dela kantatzen den existentziaren une nagusia. *Egunguentziaren esku izoztuak*en, ordea, sinbolismoa berbera izanik ere, presentzia orekatuagoa da, iraganeko egun argitsuen oroitzua eta azken egunaren gertutasuna, biak agertzen baitira. Azken poema liburu honetan da nabarmenena egunguentziaren karakterizazio ezkorra –ezin esanenezake suntsitzailea edo lapurra denik, Lete federa hurbildu ahala heriotza beste lur edo egoitza gisa sinetsi nahi baitu–; baina egunguentziaren gauzatze honek onarpena dakar oroz gain: Letek bizia ebatsia izango zaion unea du gogoetagai, eta hurbil sentitzen du. Hurbiltasun hori, baina, ez da izuikaraz hartua, onarpenez eta etsipenez baizik.

Esan bezala, lehen poesian, egunsenti urruna aipatzen zuen Letek. Are gehiago, ordukoa da, jada, azken poema liburuaren izenburu bihurtzen den sinboloa:

Ni ere hilko naiz... [...]
Egunguentziko andrearen
esku hotza
sorbaldan laixter
nabaitzen dut. (1968, 111. or.).

Planteamendu existentzialistak heriotzaren irudikapenera darama poeta, eta gazterik irudikatzen du urruneko goiz edo egunguentziko andre gisa. Azken poema liburuan, berriz, irudi sinboliko berberarekin ixten du bere ibilbide poetikoa. Baina, ezinbestean, *Egunguentziaren* liburuan are nabarmenagoa da azken goizaren presentzia hori. Heriotza hurbil sentitzen du, eta ez du mehatxatzaile edo suntsitzaile gisa hartzen; kasik intimoa da herioren eta poetaren arteko begirada: heriotzaren lurretan daudenek “keinu xamurrak” bidaltzen dizkiote poetari –“han daude gure aurrekoak keinu xamurrekin / leialtasunaren mezua igortzen digute / hondarreen gelditzen zaizkigun egunguentietara...” (2008, 115-116. or.)–, eta poetak bilatu egiten ditu: “ni ere urrun nago orain / eta bila nabilkizu goizaldeko ordu isiletan / dirudien guztiaren beste aldetik” (2008, 149-150. or.).

Goizaldeko ordu intimo bakarti horretan, poeta, oroimenaren zurrunbiloetan tratatua, iragandako bizitzaren galeraren kontzientziak hartua –“berzabaltzen dizkidazun zauriek”, dio Paveserekin–, jabetzen da beste egunsenti urrun baina gero eta hurbilago batean abiatuko dela beste lurralderantz, eta onarpenari darraikion lasaitasunez dago zain.

3.3. Lurralde urrunak

Gorago ikusi dugu, 70eko hamarkadaren lehen erdian, goizak balio utopikoa hartzen duela batzuetan, zentzu politikoa duenean. Lurralde urrunari dagokionez, garai honetan badago antzeko zentzua hartzen duen erabilpen sinbolikorik. Esate baterako, bigarren liburuko “Lur erre bat baino haratago” poeman, poetak ametsezko espazio bat irudikatzen du, zuria eta urdina, gaitz guztien beste aldean legokeena, olerkariari bakea, askatasuna eta lasaitasuna emango lizkioketena. Han aurkitu nahi luke poetak entzule duen adiskidea. Lur desiratu hori ez da oraindik ezinezkoa, aukera gisa agertzen da. Ziurrenik, lehenago Otaegirekin esan dugun bezala, testuinguru politiko eta kulturalak esplikatzen du utopia hori oraindik planteagarri izatea.

Baina, lehen poemetako salbuespen apurrak kenduta, *Urrats desbideratuak* hasten da modu indartsuan erreala eta irreala poetikoki marrazteko iruditeria berri bat. 1981ean gaude: sei urte dira Franco hil zela, Estatutua onartua dago, *Etiopia* liburuak hiru urte ditu dagoeneko. Leteren poemategiak poetaren etsipena jartzen du erdigunean, eta, orduan, lurralde urrunak, uharte eta hiri desiratuak, guztiak egoera edo amets utopikoen sinboloa dira; edo, bestela, jada oroitzapen baizik ez diren egoeren irudikapen sinbolikoa, itzuliko ez den iragan baten ebokazio irudimenezkoa.

Lurralde, irla, hiri urrun horiek zapaldu ezinezkotzat agertzen dira, eta utopia pertsonalen sinbolotzat har litezke –dela zoriona, dela egun argitsuaren plazera, eta abar–. Horrela, adibidez, “Irakaspena” poeman:

Irakatsi zidan
bide urrunagoak
mugetan badirela
nire oin nekatuek
ezin lezazketenak
sekulan urratu. (1981, 71. or.).

Lurralde urruna, bada, lurralde ukatua da poetarentzat, galdua zenbait kasutan, inoiz eskuratu gabea beste zenbaitetan. Iruditeria hori *Urrats desbideratuak* aurkitzen dugu lehenik modu sendoz, eta aurre-rantzean joera sinboliko garatu eta indartu egiten da:

Itzul bitez airoski atzerri ilun honetatik
izpiritu arnastuak eraikia duen egoitza ederrera,
argitsuek han baitute sorlekua,
itzulgune eta azken aberria! (1992, 132. or.)

baina ezin zindezke baikortu
zure lurraldea erresuma urrunetan bailegoke,
desirak birresnatzen dizkigun aberri galduetan. (2008, 28. or.).

Azken poema liburuan, hain justu, lurralde urrun hori galerari lotzen zaio. Zorionak, garai gozoak, pozak iraganean gelditu dira, eta poetak transposizio moduko bat egiten du iraganetik lur urrunera –gune tenporal batetik gune fisiko batera, alegia–:

Zer geldituko da
maitatu genituen lurralde haietatik
hiriak, zer urruntasun arrotzera
joan ziren ezkututzen, desegiten... (2008, 191. or.).

Gaztetako utopiak hilda, biziarekiko itxaropena bera ere agortu egiten da Leterengan apurka, eta azken poema liburuan, onarpena baizik ez zaio geratzen. Paradisu galduak, irla urrunekoak, lur hobeak, ez dira berarentzat; poeta lur haietarik erbesteratua da. Orduan, hiri eta lurralde urrunak ebokatuak dira, amestuak eta mitifikatuak. Halaxe azaldu zituen Letek berak urruneko lurralde horiek dituzten konnotazioak, A. Iturberekin azken poema liburuaz solasean ari zela:

Baita hiri maiteak ere, hiri maiteak bai, eta gainera, poema batean aipatzen dut italiar hiri maitea, italiar hiri hura [Veneziaz ari da]. Hiri horiek batez ere, Mediterraneo ingurukoak, hor ibiltzen ginenean. Eta dira bizitu edo ezagutu izan ditugun hiriak, baina baita ere amestu izan ditugunak eta ditudanak. [...] Baina nik hori badut, ez bakarrik poesian, baizik nire bizitzan ere bai, eta gaur egun, gaixotasunagatik oso baldintzatua bizi naizen honetan, daukat, eta zenbateraino gainera, urruneko hiri, bueno, nik mitifikatzen ditudan eta literatura egiten ditudan hiri, Mediterraneoako eta Italiako eta Grezia aldeko hiri eder horien amets bat eta fijazio bat daukat oso barrura sartua. (Mujika Iraolak jasoa 2011, 187-189. or.).

Hain zuzen, *Egunsentiaren esku izoztuak* liburuan nabarmenago egiten da urruneko kokagune horietara iristeko nahi eta ezina. Jarrera horrek gurutzatzen du poemategia: hemen eta orain, jainkotasunik gabeko erbestean dago poeta, “birlotua orain uneari, orduei / urruneko hiri ederrren itxaropenik gabe” (2008, 49. or.).

3.4. Etxe ondoko lorekia

Lorekia, jardina nahiz baratzea *hortus conclusus* gisa agertzen dira lirikaren tradizioan, eta ezaguna zaigun literaturako sinbolo zaharrene-takoak dira, tradizio aski luze eta esanguratsua dutenak. Edozein delarik ere bariantea, espazio itxia da, eta dikotomia bat ezartzen du kanpoko espazio zabal edo irekiarekiko. Espazio honen tradizioa, gutxienez⁶, Bibliako Itun Zaharretik abiatzen da: paradisua legoke, batetik, eta bestetik paradisuz kanpoko lur eremua, lur madarikatua. Northrop Fryek honako oharra egiten du paradisua den jardinari buruz, *The Great Code* (1982) lanean:

La Biblia comienza con el hombre en un estado paradisíaco, en el que su relación con la naturaleza era ideal y sugería una relación de identidad por partes iguales. Las imágenes del jardín del Edén son de oasis con árboles y agua. Para un pueblo que primigeniamente habitaba el desierto, el oasis era la imagen inevitable del orden providencial. (2001, 169. or.).

Binomio horretan, paradisua galtzen dutenean, lur eremura erbesteratua dira Adam eta Eva. Literatur tradizioan iruditeria oso bat sortzen da gertaera honetatik abiatuta eta, jakina, paradisua galera eta erbestearen bizipena literatura unibertsaleko gai handiak dira. Hor dago, motibo gisa, lurrean noraezean dabilen gizakia. Kontuan hartu behar da, gainera, Iñaki Aldekoari jarraituz (1993), paradisu galduaren nostalgia Erromantizismotik gaur arteko elementu funtsezko bat dela. Azkenik, pentsamenduaren mailan, paradisu berri baten bilaketak utopien bidean jartzen du sortzailea⁷.

[6] Stephen Reckertek (2001) are zaharragoak diren Japoniako eta Txinako erreferentziak aipatzen ditu.

[7] Gure literaturan, Bernardo Atxagaren obran, adibidez, aparteko presentzia dute irudiok. Besteak beste, *Etiopia, Written in USA* edo *Paradisua eta katuak* testu poetikoetako iruditeria tradizio honen baitan ulertu behar dira. Halaber, Aldekoak (1993) berak erakutsi bezala, eta Rodriguezek sakon aztertu duenez (2013), ildo honetako ideiak aurki daitezke Joseba Sarrionandiaren obran ere.

Bibliako Hasiera testuarekin batera, bertako *Kanturik ederrena* ere hartu behar genuke gogoan. Hain zuzen, poema honetan dago *hortus conclusus* erotikoaren hastapena, Mendebaleko literatur tradizioari dago-kionez. Reckertek adierazten duen bezala, “Aun más que la sobria historia del Edén contada en veinticinco breves versículos del Génesis, es el *Canticum* el punto de partida obligatorio para cualquier reflexión sobre el simbolismo del Jardín en la cultura occidental” (2001, 203. or.). Poema honetan loredia erotismoari eta intimitateari loturik dago batez ere.

Koska bat estuago, adituek adierazi izan dute baratzea figura femenino bati loturik dagoela, eta testuaren irakurketa hertsia bidera dezake irakurketa hori; adibidez: “Baratze itxia zara, ene arreba, ene emaztegaia! Baratze itxia eta iturri zigilatua!” (*Kanturik ederrena* 4,12). Bide horretatik jotzen du, hain zuzen, Fryek: “En toda esta imaginaria late lo que hemos descrito como identidad metafórica entre un ambiente paradisíaco y un cuerpo femenino, o, en el Génesis, entre el Edén y Eva, una metáfora en la que Eva es a Adán lo que el jardín del Edén era para el Adán anterior a Eva” (1996, 251. or.). Hortik abiatuz, mitoak balio sinboliko askotarikoak sorrarazi ditu. Reckertek dioen bezala, “la linealidad del mito cede entonces a la plurivalencia del símbolo” (2001, 208. or.).

Leteren kasuan, oso hasieran bakarrik aurki daiteke kutsu erotikotzat har daitekeen sinbolismorik –eta modu apalean, oso urriak baitira bere obran maitasuna tonu sentsualean tratatzen duten piezak-. *Bigarren poema liburuako* “Eta bizitza” poeman, adibidez, betetasunez gorputzen da bizitza baratzearen sinboloan; nahiz iheskorra, bizitza erabatekoa, eman- korra eta gainezka egiten duena:

Eta baratze bat zen,
 usai gozoz beterikako baratze bat. [...]//⁸
 Eta desio bat zen [...]
 desio lehena.//
 Eta zorabiatzen gintuen
 sexo usai bat zen.//
 Eta bizitza zen, bizitza ber-bera
 oparotasunaren oparoz
 ondar fin bat bezela

[8] Ez kasualitatez, Aldekoaren *Zirkuluaren hutsmina* saiakeran, ‘Baratzea eta lur madarikatua’ kapituluaren hasieran, Leteren lerro hauexek datoz aipu gisa.

eskuen artetik
 gelditu gabe irristatzen zitzaigun hura. (1974, 43-44. or.)⁹.

Esan bezala, baina, gisa honetako gaztaroko adibideren batean salbu, Leteren lorediaren sinboloan ez da gorpuzten gogoeta sentsual espliziturik: baratzea *hortus conclusus*aren tradizioan kokatzen da, baina ez hainbeste *amore locus* baten pare. Esan liteke bi zentzu nagusitzen direla Leteren lorediari dagokionez: bata, sinbolismo erotikoari dagokiona –baina erotismo hori ez da sentsualtasunari loturik agertzen, baizik eta *erosari* dagokion sentimendu bitalista orokorrako bati–; eta, bestea, loredia kanpoko mundutik babestutako espaziotzat eraikitzen duena.

Leteren poetikan loredia leku gozo eta ederra da, usaintsua eta lore askotarikoz atondua; zentzumenak ernatzen dizkio poetari, eta zentzumen horiek lorediari darion bizi indarra jasotzen dute. Orduan, erotismoa agertzen da bizitzaren indar gorenari atxikia, heriotzaren iluntasunari zuzenean kontrajarria. Horren adibide da “Ez nau izutzen negu hurbilak” (1981) poema, zeinetan ahapaldi bakoitzean agertzen diren bizitzaren irudikapenak: uda betezko beroa, eguzki ederrak, mahastien aihenak eta, azken ahapaldian, baratzako loreak. Irudiok indar erotikoari loturiko sinbolismo bat osatzen dute, bizi indarraren azaleratze bat naturaren elementuetan bistaratzen dena.

Bestalde, baratzea espazio babestua da, kanpoko lur madarikatutik gordea. Hauxe da Leteren poesian nabarmentzen den lorediaren zentzua: poeta den erbesterauari lorediak babesa eskaintzen dio. Sentipen horren aurrean, jardina barne egoitza baten pareko da, intimoa, poeta babestua sentiarazten duena. Horrela, ihesa zilegi ez bada, lur urruna atzeman ezina bada, etxe alboko loredia gelditzen zaio: “Ihes betea zilegi balitz / nunbait balego bakea / ni ez nintzake etxe ertzeko / loredien maitalea” (1981, 67. or.). Idealaren espazio izango litzatekeen irla edo lurralde urrun batera ihes egitea zilegi balitz, ez litzateke poeta lorediaren beharrezko izango. Formulazioa are argiagoa gerta daiteke, kasu honetan beharbada erotismo zantzuz ere margotua, “Egusentiko enara ilunak” abestian:

[9] Eskuen irudi hauxe agertzen da “Xalbadorren heriotzean” poemaren lehen zatian, baina, orduan, bizitzaren eta heriotzaren arteko orekarik gabe, tonu ezkor eta ukarorrean: “eskuak luzatzean bizitza jasotzeko asmoz eta lurra bakarrik behatzetan sentituz...” (*Lore bat, zauri bat* diskoan, 1978).

Baina zu lo zaude eta behar nauzu
 baratzeko loreak zainduko ditugu
 eta pozoinenez beterik egonik ere
 loredi horretan gera kontsolatuko. (2006, 104. or.).

Maila sinbolikoa agertzen den barru/kanpo espazio dikotomiak azalpen konplexua dauka Leteren poetikan, eta aldakorra da garaiaren arabera. Aurrena, loredia, espazio babesgarri gisa, kanpoko eremuak –eremu sozialak– eragindako etsipenaren ondotik agertzen da. Lorategia kontsolamendurako gunea da, babesgune bat, eta ematen du babes behar hori kanpoko eremuak eragindako etsipenaren ondorioz agertzen dela: ez da harritzekoa, beraz, *Urrats desbideratuak* izatea lorediaren presentzia lehen aldiz argiro azaltzen duen liburua. Horrela, esan liteke lorategiaren sinboloa Leteren ibilbide poetikoan dagoen biraketa filosofikoaren –eta bitalaren– lekuko bat dela; sinbologiaren mailako ñabardura bat, nahi bada, baina erakutsi lezakeena espazio poetikoak estuki lotuta daudela poetaren pentsamenduaren garapenarekin.

Hamar urte geroago, 90etako poesian, loredia erotismo bital baten espazio gisa eraikitzen da. Poeta, ia hil ondoren, bizitzara itzuli da, eta berorren zantzuak etxe ondoko lorelian ditu antzematen: “goroldiozko bidexka bat baratze izkutuan / eta azken larrosen hasperena”, “izadiaren amets betierekoak gozatzen ditu banan-bana / bere uhain jarraituak baratze hertsia inguruan”, etab. Bizitza lehertu da baratzea hornitzen duten izadiaren elementuetan.

Azken geldialdian, berriz, *Egunsentiaren esku izoztuak* poema liburuan, beste behin nagusitzen da etxe ondoko loreliaren babes, poeta adeitasunez hartzen duen lekuaren giro lasaia, minaren eta sufrimenduaren kontrako kontsolamendua. Neurri batean, loreliak poetaren bakardadea ere nabarmentzen du, loreliaren ikur ederrak maitearen presentziarik gabe baitaude orain, eta bakarrik, halaber, biziaren ikurrak zantzutzen dituen poeta:

baina biona beharko zukeen jardin hark
 hutsik dirau orain,
 neguaren atsedeneku (2008, 151. or.).

Egoitza intimo bat da etxe ondoko lorelia eta, beharbada, etsipenaren mugetan egonik ere –jardinera ere iritsia baita negua–, poetarentzat beti izango da lorelia egoitza babeskorra; loreli hori, gainera, iraganeko maitasunaren lekuko isil eta konplizea da, itzalak hartutako *amore locus*

bat. Lurralde urrunen bizipena ezinezkoa bihurtu denean, poetak kontso-lamendurako, bizitzarako, heriotzaren onarpenerako eta barne bakerako, hor dauka etxe alboko lore dia. Lore di horretatik ikusten du bizitza nola badoan, eta lore di horrek sorrarazten dizkion oroitzapenetan da kontso-latzen.

Etxe ondoko lore dian, ilunabarreko orduetan
gandu bat, diozu, isiltasun bat
oroigarriek iharrausia,
[...]
zeure buruari galdetuz nola atxeki eta gelaraz
halabeharrez galtzera zihoana. (2008, 99. or.).

3.5. Erbestea

Hizketagaitzat hartuko dugun azken espazio sinbolikoa da erbestea. Esan dugu lurralde urrunek amets eta nahimenak irudikatzen dituztela Leteren azken poesian; gisa berean, ikusi dugu etxe ondoko lore dia mai-tasun eta, batez ere, kontsolamendu esparru dela. Erbesteak kokagune abstraktuagoa irudikatzen du, eta lotuagoa dago ni poetikoaren egoera pertsonalarekin, espazio konkretu batekin baino.

Gaiaren konplexutasunak ñabardura gehiago eskatzen baditu ere, esan dezagun Leteren erbestea bi lerrotan gorpuzten dela. Aurrena, Trantsizioko poetika baten baitan, erbesteak zentzu sozial eta politikoa dauka. Hala ikusten da *Urrats desbideratuak* poema liburuan, non poetak bere burua deserri ilun batean irudikatzen duen, indarkeriaz blaitutako espiral dantesko batetik ihes egin nahirik. Liburu horretan ageri den erbestea zuzenean dei egiten die Euskal Herriaren baldintza historikoei. Har dezagun gogoan “Gauzek ukatu naute” poema zaugarria: “Hitz, sentipen eta keinuz / itzuli nahi izan diot baikortasunari / bere armonia hautsia, / eta basamortu huts batetara / aurkitu naiz / herbesteratua” (1981, 51. or.). Beharbada, oihartzun etiopiarrek suma litezke lerrootan, zeinetan poetaren basamortuko erbestea zentzu alegorikoan ulertu behar den. Poema horretan bertan ere, amaieran, argia ematen du erbestearen zentzuak: “Etsipenaren uharte gorrian / naukazute orain / deserriratu [...] ez naiz iñoiz itzuliko / aspaldi amaitu baizen / sekulan helbururik izan ez duen / bidajea” (1981, 51. or.).

Gerora, bada erbestearen zentzu honetako agerpenik, baina, oro har, beste dimentsio batek hartzen du erdigunea. Bigarren sinbolismo hori

konplexuagoa da, eta pintzelkada pare bat baizik ez dugu hemen emango. Aurrekoaren aldean, metafisikoagoa da erbeste hau, eta badu oihartzun erlijioso bat ere, Jainkoaren eta gizakiaren arteko urruntasuna baitu ezaugarri nagusi. Erbeste honen jatorria Biblian aurkitu beharko genuke: lehenik, Adam eta Eva paradisetik egotziak diren unean eta, gero, Jesusek gurutzeko galdera ezaguna –“Jauna, zergatik utzi nauzu”– egiten duenean. Lete kontziente da erbeste honen izaeraz, eta ez da kasualitatea, Rainer Maria Rilkeren *Das Stunden-Buch*eko zenbait poema itzuli zitue-nean, antologia horri jarri zion azpтитulua: *Gizakiaren jainkotasun erbeste-ratua*.

Erbeste honen agerpena estuki lotua dago Leteren azken aroko poeti-kari. Garai honetan, erbestea giza kondizioaren ezinbesteko egoera existentzial gisa bizi du poetak. Gizakia lur honetan abandonatua da, lurralde desiratua ukatua izan zaio, eta ukatuak izan zaizkio, halaber, egia, zentzua, jakinduria, etab. Deserriaren sentipena berezkoa du, beraz, giza-kiak, paradisia galdu eta jainkotasunetik erbesteratua izan zenetik:

Eskatu, dena eskatu genion bizitzari
argia, gozamina, jakituria,
paradisuetako hondartzetatik
herbesteratuak izan ginen arte... (2008, 49. or.).

Erbeste existentzial hau 90etan agertzen da Leteren obran lehen aldiz. Orduan barneratzen da Lete existentziaren inguruko gogoeta sakonean, eta hor agertzen da, gisa berean, lehen aldiz, jainkotasunaren bilaketa etsiperatu bat. ‘Otoitzen liburua’, hain zuzen, erbeste existentzialaren konstatazio batekin zabaltzen da, Carles Riba katalanaren *Elegies de Bierville* harturik oinarri gisa: “Nere ibilbidea, atzoko une alaietatik atzerirratua...” (1992, 77. or.). Existentzia, orain, erbestearekin parekatzen da, eta Jainkoak abandonatu izanak markatzen du gizakiaren izate deserro-tua: “buztin zara orain eta eresi azkena / zeruaren azpiko aberri galduan” (1992, 100. or.).

Erbestearen dimentsio honetaz ari garela, beste erreferentzia garrantzitsu bat ageri zaigu. Izan ere, barne erbesteaz sakonkien teorizatu duen pentsalaria María Zambrano izan zen; ez bakarrik *Carta sobre el exilio* (1961) ezagunean, baita Antigona bezalako figuren bidez ere, erbestearen dimentsio sakonenetan murgilduz. Zambranok, oso labur esateko, erbestearen bi dimentsio garatu zituen; bata, azalekoena, historikoa –berak pairatu zuena, bidenabar esanda–; eta bestea, berriz, sakonagoa, metafisikoa. Bistan denez, bigarren dimentsio honetan aipatzen dugu Leteri begira, zeinak ziurrenik sinatuko lukeen Zambranok “Amo mi exilio” artiku-

luan idatzi zuen hura: “Creo que el exilio es una dimensión esencial de la vida humana” (2009, 66. or.)¹⁰.

1990eko hamarkadan indarra hartzen hasitako irudikapen sinboli-koak iraun egiten du *Egunsentiaren esku izoztuak* liburuan. Are gehiago, beharbada sendo eta barnekoagoa da orduan. Behin eta berriz agertzen da, eta bat dator poetaren desolazio eta bakardade sentimendu existenzialekin: “ohartzen nintzen / nere bizitza herbestea zela” (2008, 53. or.); “gero gaua zen eta gauarekin zu / gizakume soil, mugagabe antsiatuetatik deserriratu / gogoeta izpi bat baizik ez zorion ukatuaren atarian” (2008, 99. or.); “musikak entzuten ditut orain / abenduko gau herbesteratuetan / dena iragana denean / dena urrunean galtzen / ametsak, asmoak, goizalbak, eguerdiak...” (2008, 157. or.); “beste lurraldean ni orain / herbestearen beste esparruetan” (2008, 173-174. or.)... Eta hara hemen ziurrenik adibide gogorrenetakoa dena:

orain esan genezake
herbestearen egongeletan geundela beti
hasieratik bagenekielarik bizitzaren umezurtz ginela,
ez gaitu ezerk galeratik erredimitzen orain
bai baitakigu egun joanak ez direla itzuliko
eta ez dagoela gogoetarik, oroigarririk
gizona bere ezerezetik salba dezakeenik. (2008, 85. or.).

Zambranok erbesteari buruzko gutun ezagunean idatzi zuen bezala, erbesterratuak bizi du bizitza, “la vida que le dejaron sin que él tuviera la culpa de ello; toda la vida y el mundo, pero sin lugar en él, habiendo de vivir sin poder acabar de estar, cosa tan necesaria” (1961, 66. or.). Leteren egoera, Lourdes Iriondo hilda, bakardade horixe da, eta bere ni poetikoak deskribatzen duen erbesteak bat egiten du Zambranok deskribatzen zuen barne deserriarekin. Ziurrenik ildo horretan uler daiteke Lander Arbelaitzi 2006an emandako azalpena:

Pesimismo ontologikoa dei genezakeena, kontzepzio hori, badut¹¹. Giza-kia pertsona eroria da. Katolizismoan, bekatu originalaren ideia hori

[10] Leteren Funtsean María Zambranoren lau liburu daude: *Claros del bosque, Filosofía y poesía, Notas de un método* eta *El hombre y lo divino*, guztiak ere 1986 eta 1991 arteko edizioetan. Argi dago, beraz, pentsalari espainiarraren lanarekiko interesa izan zuela garai horretan, eta pentsatu beharrean gaude Leteren hainbat ideiatan haren eragina edo oihartzuna agertzen dela.

[11] Leteren pesimismoaz, berebiziko interesa dauka Anjel Lertxundik *Zerbitzuko lanean* artikulu bildumari egindako hitzaurreko –“Prosa ere bikaina zuen”– atal batek: “Pesimismoaren antologia baterako” (2020, 20-26. or.).

hor dago. Bekatu originalaren zama hori San Agustinek asko azpimarra-tu zuen; baina donatistak eta beste zenbait kristau ideia horren aurka zeuden; bidegabekieriaz zeukaten ideia hori. Baina, paradisua galtzearen ondorioz datorren erru originalaren arazoa bazterrera utzirik ere, gizakia izaki eroria dela pentsatzen dut, iluna, urratua, arriskutsua. (Mujika Iraolak jasoa 2011, 157. or.).

Elkarrizketan garatu zuen ideia hori bera aurki genezake, apalki adierazia, *Egunsentiaren* liburuko lerro batean ere: “zutitu ez, ez baita nehoiz zutitzen paradisutik jaurtikia” (2008, 93. or.). Zambranorentzat erbestea giza izatearen elementu esentziala zela esan dugu; bada, Mercedes Gómez Blesak azaltzen duen bezala, erbeste esentzial horren lehen eragilea honakoa da: “un alejamiento de lo sagrado que está en la base del nihilismo del sujeto contemporáneo” (2009, 36-37. or.). Hori da, hain zuzen, Letek garatzen duen ideia, hain argi adierazi zuena Rilkeren poema antologia osatu zuenean (2004), azpituluan: “Gizakiaren jainkotasun erbesteratua”.

Erbesteratua bakartua izan da, sufritu du, infernura jaitsi eta itzuli da, eta, hala ere, Zambranok esaten duenez, ez da heroi bat sentitzen, sakrifikaturiko pertsona bat baizik. Egoera hori garaitu nahi badu, horretarako potentzia sufrimenduan, jasatean aurkitzen du: “un ser que sólo entregado se cumple” (1961, 66. or.), idatzi zuen Zambranok erbesteratuz. Une horretan, saminaren erdian, erbesteratuak bere buruaz zerbait jakiten du, giza existentziaren inguruan zerbait ulertzen, eta horri esker metamorfosi izugarri bat jasaten du, deserri sentipena garaituz -tragedia klasikoko *anagnorisis* aristotelikoaz ariko ginateteke, funtsean-.

Letek ere modu honetan sentitzen eta eraikitzen du erbeste poetikoa *Egunsentiaren esku izoztuak* liburuan: guztiz bakartua, *descensus ad inferos* moduko bat esperimendatzen du. Baina nolabait ere deserri egoera hori garaitzen duela esan genezake, heriotza hurbil sentitzen duenean onarpena iristen den heinean eta, batez ere, azken poemetan jainkotasunera itzularaziko lukeen bide poetiko bat egiten duenean bere maitearen eskutik.

4. Ondorioak

Gaztaro existentzialista atzean utzirik, eta 1980ko hamarkada beroaren ondoren, beste bide batzuk hartu zituen Xabier Letek. Ia hiltzera eramane zuen gaixotasunarekin bizi beharko zuela jakitun, ahots poetiko berritu baten bila abiatu zen, poesiararen bidez bizitza berreraikitzeko behar larriak akuilatuta.

Ordutik aurrera, poeta zenbaiten makulua funtsezkoa izango zen beragan; besteak beste, Cesare Pavesearena. Haren figuran eta obran, iruditeria iradokitzaile bat ez ezik, oinarri poetikoa aurkitu zuen Letek. Lurralde ezagunetik abiatuz, Pavese literaturan esparru mitikoak sortzeko modu bat teorizatu eta praktikatu zuen. Ideia haiek inspirazio iturri gertatu zitzaizkion Leteri; ikusi dugun bezala, haiekiko atxikimendua adierazi zuen, sakonki ikasi eta landu zituen –artikuluetan, aipamenetan, etab.–, eta bereganatu egin zituen azken poesian.

Ziurrenik, ez da Leteren kasua bakarrik. Pavese euskal literaturan izan duen oihartzun handiak, zer pentsatua emateaz gain, etorkizunean iker litekeen esparru bat erakusten digu. Izan ere, hemen Leteri buruz aritu garen arren, egon litezke beste euskal poetengana eraman gaitzaketen lerro transbertsalak, azterketa sakonagoak merezi lituzketenak.

Leterengana itzuliz, ikusi dugu, Pavesearen errealismo sinbolikoaren ildotik, mitoaren eremura hegaldatzen dituela Letek bere bizitza konkretuko esparruak. Horrela, etxe ondoko lorea, erbeste urruna, arratsalde geldia, Mediterraneoko hiriak... hain konkretuak izan daitezkeenak giza kiaren eguneroko bizitzan, dimentsio zabalago batez jabetzen dira Leteren azken poesian. Jon Gerediagak idatzi duen bezala,

poetak bere herriari hitz egiten dio, bai, bere hiztegia darabil, bai, baina ez du –soilik– bere herriaz hitz egiten, den guztiaz baizik. Mitoa bizitzaz ari da, kosmosaz, kaosaz, den guzti-guztiaz. Nolabait esatearren, Xabier Lete *Bianditz* mendiak hunkitzen zuen, Paul Cézanne *Montagne Sainte-Victoire* hunkitzen zuen bezala, gutxi gorabehera. Baina ez da mendi zehatz horiek ezagutzea funtsezkoena Leteren poesiaz edo Cèzanneren margoez gozatzeko. (2020, 70. or.)

Elementu espazial eta tenporal horiek ez dira sinbolo erromantiko unibokoak, baizik mundu poetiko mitikoaren osagai iradokizunez beteak. Eta ez dira, halaber, baliabide estilistiko edo figuratibo soilak; harago doa haien zentzua: poeta zaurituak bizitza birkreatu nahi du, eta errealismo sinbolikoaren bidetik, paisaiak eta uneak mitoaren eremura altxaraziz, mundu poetiko habitagarriak sortzen ditu.

Pavese erakutsi zuen bezala, sublimazio poetiko horren bidez bereganatu dezake enuntziatio poetikoak izaera dialogikoa, espazio-denbora konkretua garaitu eta poesia etorkizunera hedatzen duena.

5. Bibliografia

- Aldekoa, I. (1993). *Zirkuluaren hutsmina. Jatorrizko Erromantizismotik euskal poesia modernora*. Irun: Alberdania.
- Arbelaitz, L. (2006). Ez naiz inoiz iraultzailea izan. *Argia* astekaria 2010-12-19. Xabier Leteren omenezko ekitaldirako argitalpena; edizio luzea, webgunean ikusgai: <https://www.argia.eus/argia-astekaria/2257/xabier-lete/oso>
- Aristi, P. (1985). *Euskal kantagintza berria, 1961-1985*. Donostia: Erein.
- Elizalde, A. (2015). Malenkoniaren aurkako nostalgia: betiereko itzulera-
ren gorputz errepresentazio artistikoa konponbide gisa. Jon Mirande
eta Balthazar Klossowski paristarren lanetan oinarritutako hurbilpen
konparatiboa. *Euskera*, 60-2, 617-643.
- Elizalde, A. (2018). *Jon Miranderen Haur besoetakoa (1970), modernitate uka-
tua*. Doktore-tesia. ADDIn eskuragarri:
<https://addi.ehu.es/handle/10810/32629>
- Frye, N. (1996 [1990]). *Poderosas palabras: La Biblia y nuestras metáforas*.
Bartzelona: Muchnik.
- Frye, N. (2001 [1982]). *El gran código: una lectura mitológica y literaria de la
Biblia*. Bartzelona: Gedisa.
- Genette, G. (1989 [1962]). *Palimpsestos: la literatura en segundo grado*. Madril:
Taurus.
- Gerediaga, J. (2020). Poetak eta mitoak. Xabier Lete. In *Urrats urratuak.
Xabier Lete gogoan* (61-75. or.). Donostia: Balea zuria.
- Gómez Blesa, M. (2009). Introducción. In M. Zambrano, *Las palabras del
regreso* (11-59. or.). Madril: Cátedra.
- Gurrutxaga, A. (2020). *Xabier Lete: aberriaren poeta kantaria*. Irun: Alber-
dania.
- Irigaray, J. A. (2011). Xabier Lete, lore gorrien arteko poetika. *Hegats*, 47,
Xabier Lete: sortuz ta sortuz gure aukera (11-24. or.). Donostia: Euskal
Idazleen Elkarte.
- Lete, X. (1968). *Egunetik egunera orduen gurpilean*. Bilbo: Cinsa.
- Lete, X. (1974). *Bigarren poema liburua*. Bilbo: Gero, Mensajero.
- Lete, X. (1978). *Lore bat, zauri bat*. Herri Gogoa (LPa).
- Lete, X. (1981). *Urrats desbideratuak*. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa
Probintziala.

- Lete, X. (1992). *Zentzu antzaldatuena poemategia*. Bilbo: Euskaltzaindia-BBK.
- Lete, X. (1992). *Biziaren ikurrak*. Donostia: Erein.
- Lete, X. (1997). Lizardi: Lirikotasuna gehi kontzeptua. *Hegats*, 14, 25-35.
- Lete, X. (2004). R. Mª Rilkeren “*Orduen liburua*” (disko-liburua). Iruñea: Pamiela.
- Lete, X. (2006). *Abestitzak eta poema kantatuak*. Donostia: Elkar.
- Lete, X. (2008). Cesare Pavese: Gogoeta bat. *Hegats*, 41, 37-41.
- Lete, X. (2008). Juan Mari Lekuona, maisu eta lagun. In L. Otaegi (ed.), *Juan Mari Lekuona Hurbiletik* (17-33. or.). Oiartzun: Oiartzungo Udala eta Euskaltzaindia.
- Lete, X. (2008). *Egunsentiaren esku izoztuak*. Iruñea: Pamiela.
- Lete, X. (2011). *(Auto)Biografia bat*. Testu bilketa, hautaketa eta edizioa Inazio Mujika Iraolarenak. Irun: Alberdania.
- Lertxundi, A. (2020). Prosa ere bikaina zuen. In E. Perez Gaztelu ‘H. Saez de Eguilaz Perez (arg.), *Zerbitzuko lanean: Lete kazetari, Lete prosagile* (17-63. or.). Oiartzun: Oiartzungo Udala.
- Martin, J. (2019). Landareria Xabier Leteren kantagintzan. *IkerGazte*, 69-75. UEU.
- Martin, J. (2020). Goizetik gauera, Xabier Lete. In *Urrats urratuak. Xabier Lete gogoan* (101-113. or.). Donostia: Balea Zuria.
- Otaegi, L. (datarik gabe). *Bigarren poema liburua (1974) Xabier Lete*. Web dokumentua, Euskal Literaturaren Hiztegia (ELH), EHU. Hemen kontsulta daiteke: <http://www.ehu.es/ehg/literatura/?p=180>
- Otaegi, L. (2009). Xabier Lete: Biziaren ikurrak. In *Egungo euskal poesiaren historia* (137-145. or.). Bilbo: EHU.
- Otaegi, L. (2011). Estalitako egia esanezinen poesia. *Hegats*, 47, *Xabier Lete: sortuz ta sortuz gure aukera* (25-37. or.). Donostia: Euskal Idazleen Elkar-tea.
- Otegi, K. (1993). *Lizardi: Lectura semiótica de Biotz-Begietan*. Anejos del ASJU, XXXI. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Pavese, C. (2005 [1950]). *La luna e i falò*. Turin: Einaudi.
- Pavese, C. (2008 [1951]). *La literatura norteamericana y otros ensayos*. Barcelona: Mondadori.
- Pavese, C. (2010 [1951]). *Verrà la morte e avrà i tuoi occhi*. Turin: Einaudi.

- Reckert, S. (2001). *Más allá de las neblinas de noviembre: perspectivas sobre la poesía occidental y oriental*. Madril: Gredos.
- Rodriguez, E. (2013). Joseba Sarrionandiaren “Lagun izoztua” eleberriko hiru itsasoak. *Irakurketa proposamen bat*. Doktore tesia. EHU. ADDIn irakurgarri: <https://addi.ehu.es/handle/10810/35038> Azken kontsulta, 2020ko urtarrilaren 8an.
- Zambrano, M. (1961). Carta sobre el exilio. *Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura*, 49, 65-70. Paris: CLC.
- Zambrano, M. (2009). *Las palabras del regreso*. Madril: Cátedra.
- Zarraua, E. (1991). Xabier Lete: Mirando atrás. *Zurgai*, 1991ko abendua, 40-41.